

Ümumtürk birliyi: reallıqlar və perspektivlər

Dünya sürətlə dəyişir və bəşəriyyətin möhtəşəm elmi-texnoloji, iqtisadi və nəticə etibarilə həm də siyasi transformasiyalar ərəfəsində olduğu aydınca sezilməkdədir. İzləməkdə olduğumuz tendensiyalar, dünya miqyasında dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı istiqamətində formalaşmaqda olan yeni konfigurasiyalar getdikcə daha maraqlı şəkil almağa başlayır.

Ümumiyyətlə, XX əsrin son onilliklərində dönməz xarakter alan iqtisadi qloballaşmanın öz növbəsində siyasətin də qloballaşmasını şərtləndirən başlıca amilə çevrilməsi artıq göz qabağındadır. Bu zərurətin nəticəsi olaraq Avropa İttifaqının və NATO-nun genişlənməsi prosesi bir sıra dövlətlərin, xüsusilə Rusiya, Çin, İran kimi dövlətlərin maraqlarına zidd olmaqla kəskin müqavimətlə qarşılanırsa da dünyanın vəhdətə doğru dialektik inkişaf vektorunu dəyişmək və ya durdurmaq mümkünsüz görünür.

Bu gün nə qədər çətin problemlərlə qarşılaşsa da, hesab etmək olar ki, Avropa İttifaqı-dünya dövlətlərinin iqtisadi, siyasi, hüquqi və sivil əsaslarda planet miqyaslı birliyinin ən nümunəvi modelidir. Buna görə də alman filosofu Yurgen Habermas "Avropanın siyasi cəhətdən birləşməsinin uğurunu - dünyanın digər regionları üçün də örnək ola biləcək eksperiment xarakterində" olan hadisə sayır. Bu səbəbdən də Avropa İttifaqının inkişaf perspektivinə hazırda XXI əsrin ən böyük siyasi layihəsi kimi baxılır.

Avropa İttifaqının üç struktur komponenti - (1) Avropa Birliyi, (2) ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti, (3) hüquqi sferada mühafizə və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığı İttifaqın "dayaqları" hesab edilir. Bu üç dayaq üzərində qərarlaşan Avropa İttifaqı vahid rəhbərlik təsisatlarına (Avropa Parlamenti, Avropa Şurası, Avropa Komissiyası, Avropa Məhkəməsi, Avropa Hesablama Palatası) və vahid valyutaya malikdir. Avropa Parlamenti və Avropa Şurası avropadaxili məsələlərlə yanaşı, dünyada baş verən hadisələrə, ümumdünya siyasi yenidənqurma və demokratikləşmə proseslərinə də özünün fəal münasibətini bildirməklə qlobal siyasətin istiqamətverici güc mərkəzinə çevrilməkdədir.

XXI əsrin qlobal siyasətə gətirdiyi dəyişiklik ab-havası türk dünyasından da yan keçməyib. Belə mürəkkəb proseslərin axarında Türkiyənin AB qapısında onilliklər ərzində növbə gözləməsi də bir tərəfdən başa düşülən olsa da, digər tərəfdən real və bütövlükdə türk dünyası üçün əlverişli görünür. Çünki meqasosium formasında təşəkkül tapa biləcək istənilən uğurlu birlik mütləq mənada həmin birliyi təşkil edən dövlətlərin və millətlərin tarixi-sivilizasyon köklərindən qaynaqlanmalıdır. Bunun sübutu kimi AB timsalında üzv ölkələrin hamısının vaxtilə məhz Roma sivilizasiyasından - yəni eyni sivilizasiyadan qoparaq yaranmış etnoslar zəminində təşəkkül tapdığını və əlverişli tarixi şərait yarandıqda asanlıqla birləşə bildiyinin şahidi olduq. Bu baxımdan yanaşdıqda Türkiyənin AB-yə üzv olmasının nəzəri cəhətdən mümkünsüz və strateji baxımdan bütövlükdə türk dünyası üçün əlverişsiz olduğu ortaya çıxır. Belə bir qənaətə gəliрсən ki, zaman-zaman çox müxtəlif səbəblər nəticəsində ayrılıb daha sonra yenidən birləşmək və daha qüdrətli bir şəkildə dünya birliyində özünə yer tutmaq üçün həmişə geriye nəzər salmaq, keçmişimizi doğru-düzgün dəyərləndirmək və gələcəyimizin layihəsini məhz bu əsaslarda müəyyən etməliyik. O zaman görəcəyik ki, əcdadlarımızın yüzilliklər ərzində qoyub getdiyi tarixi-sivilizasyon qaynaqlarımıza dayaqlanan yol ən əlverişli və ən doğru bir yoldur. Prof. Dr. Mustafa Erkalm göstərdiyi kimi, "türk dünyasının ortaq mədəniyyət mirası" onun yenidən və daha güclü çağdaş təməllərdə birlik durumuna gəlməsinin ən başlıca faktorudur. Bizim üçün bu yol məhz ümumtürk birliyi yoludur.

Hadisələrin bugünkü gedişi göstərir ki, dünya türk dövlətləri üçüncü minilliyə vahid siyasət və mədəniyyət strategiyası üzrə hərəkət etmək və bu tendensiyanı uğur və qətiyyətlə davam etdirmək əzmi ilə ilə daxil olurlar. Bu baxımdan bu günlərdə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Bişkekdə keçirilən toplantısında dörd türk dövləti - Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan və Qırğızıstan tərəfindən ümumtürk bayrağının qəbul olunması XXI əsrdə türk dünyasının bütövləşməsi, vahid gücə çevrilərək dünya siyasətində daha önəmli bir statusa yiyələnəməsi yolunda atılmış ən mühüm addımlardan biridir. Ümumtürk vəhdətinə aparan müqəddəs bir yolda başımız üzərində dalğalanacaq bu bayraq "Böyük siyasət"də türk komponentinin mövcudluğunu, zəruriliyini və qüdrətini nümayiş etdirməklə vacib siyasi əhəmiyyət daşıdığı kimi, həm də dünyanın bütün vətənpərvər türkləri üçün böyük mənəvi əhəmiyyətə malikdir. Dünya türklərinin bu uğurlu yola çıxması və cəsarətlə irəliləməsi üçün min illər boyunca tarixin enişli-yoxuşlu yollarını şərəflə qət etmiş ulu türkün tarixinə nəzər saldıqda bu vəhdətin, bu birliyin labüd olduğunu və bu missiyanın məhz XXI əsr türklərinin üzərinə düşdüyünü dərk etmək heç də çətin deyil.

Ən qədim çağlarda Altay və onun hüdudlarında, daha sonrakı zamanlarda isə Asiya və Avropanı qovuşduran

çox geniş coğrafiyada dövlət və imperiyalar yaratmış və bu sarsılmaz dövlətçilik ənənələrini bu günə qədər davam etdirərək təkmilləşdirmiş türk xalqlarının dünya tarixindəki əzəmətli həyatı, möhtəşəm mədəniyyəti, ümumdünya proseslərinə istiqamət verməsi-bütövlükdə türk sivilizasiyasının etno-kulturoloji və etno-siyasi potensialının tükənməzliyini göstərir. Tarixi inkişaf prosesində türklər qədər intensivliklə dünya mədəniyyətini özünə transformasiya edən və özündən transformasiya edən ikinci bir superetnos (özündən etnoslar törədən superetnos!) nişan vermək bəlkə də mümkün deyil. Müvafiq humanitar elmlər üzrə aparılan araşdırmalar da təsdiq edir ki, hələ islamaqədərki tarixdə türklər böyük dövlətçilik mədəniyyətinin maddi və mənəvi mədəniyyətin, xüsusilə mükəmməl yazı mədəniyyətinin, tranzit texnologiyasının sahibi olmuşlar. Avrasiyanın davamlı dövlətçilik tarixinin yaradıcıları məhz türklərdir. Avrasiyanın özünü bütöv qlobal məkan kimi hiss etməsinin tarixi özündəki prosesi məhz türk sivilizasiyasının quruluşyaradıcı təbiəti ilə bağlıdır. Buna görə də türk sivilizasiyasının dünya tarixindəki rolu onun həm islamaqədərki tarixi, həm İslam dövrü, həm də müasir dövrünü ardıcılıqla və bütövlükdə araşdıran konseptual yanaşmada öz həqiqi dəyərini ala bilər. Vaxtilə islamaqədərki türk sivilizasiyasının nailiyyətlərindən bütün Asiya və Avropa bəhrələndiyi kimi, eləcə də Türk-İslam kontaktından qopan qılgıncılar bütün Şərq sivilizasiyasına yeni energetik potensial gətirmiş, dövlət və din, siyasət və mənəviyyət münasibətlərində dünyanın böyük bir coğrafiyasında müvazinət effektini yarada bilmişdir. Bu - xüsusilə İslam Şərqində nəinki mənəvi həyatı və dini-ortodoks baxışları, həm də sosial-siyasi həyatı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklərə uğradan türk sufiliyinin və irfaniliyinin fəlsəfə və praktikasında öz təsdiqini tapırdı.

Şərqin üç böyük dilində - ərəb, fars, türk dillərində mədəniyyət yetişdirən, Şərqin bütün mütərəqqi meyl və tendensiyalarını (hətta Buddizm və Xristianlığın!) özündə birləşdirən türklərin öz hərbi-siyasi və mədəni-mənəvi qüdrəti ilə Avrasiyada dominant sivilizasiya yaratması tamamilə təbii idi. Çünki türk imperatorluqları epoxasında Qərb imperializminə məxsus istismar rejimi, məğlub etnos və mədəniyyətlərin kökünü kəsmək strategiyası, demək olar ki, olmamışdır. Göytürk, Moğol, Atabəy, Osmanlı, Səfəvi imperiyalarından qopan bütün xalqlar öz tarixi-mədəni həyatını normal şəkildə, təbii axarında davam etdirə bilmişlər. Türk imperatorluq hərəkatının köklü ziddiyyətli məqamları da olmuşdur ki, bunlar da nəticə etibarilə ayrı-ayrı tarixi zamanlarda bir başqasının yox, məhz onun özünün böhranlara uğraşmasına gətirib çıxarmışdır.

Türk tarixindəki etno-kulturoloji diferensiasiya prosesləri tarix boyu müəyyən sapıntı və itkilərlə müşayiət olunsada, əsasən, öz ümumtürk köklərindən üzülməyən, ancaq getdikcə spesifikləşən türksöylü milli mədəniyyətlərinin yaranması ilə başa çatır. Həmin ümumtürk kökləri o qədər zəngin bir irsdir ki, müasir türk milli mədəniyyətləri məhz onun əsasında ortaq dəyərlərə sahibdirlər. Və həmin varislik xəttinə müxtəlif türksöylü etnoslar sonradan ayrı-ayrılıqda nə əldə ediblərsə, bu da müasir dövrümüzdə bütün dünya türklərinin ümumi sərvətidir.

Dünyanın ən seçkin mədəniyyət və siyasət ənənələrindən birinə malik olan türklərin yaradıcı düşüncəsi bütün zamanlarda qanunauyğun-effektiv modellərdə özünü qurmağı və işləməyi bacarıb. Belə ki, türk milli mədəniyyətləri nə qədər etno-kulturoloji diferensiasiyalara məruz qalsa da sonda yenə də ümumtürk mədəniyyətini formalaşdırıb və türk sivilizasiyası statusunda dünya mədəniyyətinin mühüm bir hissəsinə çevrilə bilib. Bu, digər müasir dünya sivilizasiyalarının da keçib gəldiyi uzun yol keçmiş və tarixi sınaqlardan çıxmış bir modeldir. Məsələn, Qərb mədəniyyəti Avropa, Şimali Amerika milli mədəniyyətləri - Qərb-ümumavropa mədəniyyəti - dünya mədəniyyəti vektoru ilə, Ərəb mədəniyyəti də öz növbəsində ərəb milli mədəniyyətləri - ümumərəb mədəniyyəti - dünya mədəniyyəti modelində təşəkkül tapmış məhz bu qanunauyğunluq əsasında qurulmuşdur. Türk milli mədəniyyətlərinin də harmoniyası - onların hər birinin özünəməxsusluğunu yaşatması və təbii şəkildə ümumtürk mədəniyyətinə qovuşması ilə baş tutur. Onların siyasi ənənələri, dövlətçilik mədəniyyəti də bu sarsılmaz təməl üzərində dayanaraq daim inkişaf edir. Dünya milli mədəniyyətlərinin universal-ümumbəşəri sivilizasiyada ahəngdarlaşmasının ən təbii, ən məntiqli və ən perspektivli yolu da elə budur. Çünki bu modeldə dünyanın qlobal inkişafı prosesində milli mədəniyyətlərin və milli dövlətçiliyin yaşaması qərantiyası və labüdlüyü vardır.

Göründüyü kimi, müasir dünyada türk milli dövlətlərinin birliyi ideyasının kökündə bu dövlətləri yaratmış türk xalqlarının etno-genetik təməli, ulu sivilizasiya qaynaqları, böyük dövlətçilik təcrübəsi və ənənəsi, bütün tarix boyu davam etmiş etno-mədəni əlaqələri, tarixi diferensiasiya proseslərində itirmədikləri, qoruyub saxladıkları və daim inkişaf etdirdikləri ortaq dəyərləri dayanır. Bu elə bir möhkəm özüldür ki, tarixin ən amansız dövrlərində belə sarsılmamış, məqam düşdükcə bərkimmiş, hazırda isə özünün güclü energetik potensialını yenidən və daha məqsədyönlü şəkildə hərəkətə gətirmək qüdrətindədir.

I Dünya savaşıda Türkiyənin öz dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilməsi və Atatürk Cümhuriyyəti dövründə onun yeni, daha müasir əsaslar üzərində möhkəmləndirilməsi ümumtürk tarixinin ən çətin və ən şərəfli səhifələrindən olmaqla bərabər artıq kifayət qədər parçalanmış ümumtürk birliyinin bərpası üçün də yeni zəmin

yaratmış oldu.

Mustafa Kamal Atatürk türk dünyasının özünüdür və özünü təsdiq zərurətini modernləşmə proseslərinə uyğun şəkildə böyük siyasi uzaqgörənliklə belə bəyan etdi: "Ey Türk milləti! Sən yalnız qəhrəmanlıq və cəngavərlikdə deyil, mənəviyyat və sivilizasiyada da insanlığın şərəfisən. Tarix, yaratdığın sivilizasiyanın məğrurluğu ilə doludur. Varlığına qəsd edən siyasi və ictimai amillər bir neçə əsrdir yolunu kəsmiş və yürüşünü çətinləşdirmiş olsa da, on minillik fikir və mədəniyyət mirası ruhunda saf və tükənməz bir qüdrət halında yaşayır. Yaddaşında minlərcə ilin xatirəsini daşıyan tarix, sivilizasiya mərhələsində layiq olduğu yeri sənə barmağı ilə göstərir. Oraya yürü və yüksəl. Bu - sənin üçün həm bir haqq, həm də bir borcudur". Atatürkün ideyasına görə, türk sivilizasiyası ulu keçmişinin, yaradıcı indisinin və bunlar üzərində təməllənən böyük gələcəyinin bütövlüyü ilə seçkinliyinin dəyərlərini meydana çıxara, varlığını bütün əzəməti ilə sübuta yetirə bilər: "Milli ideala tam bir vəhdət şəklində yürüməkdə olan türk millətinin böyük millət olduğunu bütün sivilizasiya aləmi az zamanda bir daha tanıyacaqdır. Əsla şübhəm yoxdur ki, türklüyün unudulmuş böyük sivilizasiyalı mahiyyəti və böyük sivilizasiya qabiliyyəti bundan sonrakı inkişafı ilə gələcəyin yüksək sivilizasiya üfüyündə yeni bir günəş kimi parlayacaqdır".

XX əsrin əvvəllərində -bəşəriyyətin yeni dövr tarixində ümumtürk birliyi ideyasını ilk dəfə beynəlxalq siyasət kontekstinə gətirən yenə də Mustafa Kamal Atatürkdür: "Biz bu gün Sovetlər Birliyi ilə dostuq, əməkdaşuq. Amma heç zaman unuda bilmərik ki, orada bizim qan, dil, mədəniyyət qardaşlarımız yaşayır. Və Sovetlər Birliyi bir imperiyadır. Bütün imperiyalar kimi o da dağılacadır. Biz hazır olmalıyıq ki, gələcəkdə öz qardaşlarımıza kömək edə bilək".

Mustafa Kamal Atatürkün böyük uzaqgörənliklə söylədiyi fikirləri tarix yalnız XX əsrin son onilliyində həqiqətə çevirdi. Sovet İmperiyasının çökməsi ilə tarixi türk yurdlarına da azadlıq və istiqlal gəldi, daha beş türk dövləti öz müstəqilliyini bəyan etdi. Böyük Atatürkün 70 il öncə müdrik bir uzaqgörənliklə söylədiyi fikirlər Türk Dünyasının yeni lideri Heydər Əliyevin "Biz bir millət, iki dövlətlik" cümləsi ilə öz təsdiqini tapdı. Ümummillət lideri Heydər Əliyev XX əsrin əvvəllərində təməli qoyulmuş bu ideyanı müstəqillik dövründə gerçəkləşdirərək çevirdi və türk dünyasının lideri kimi ömrünün sonuna qədər həmin ideyanın kəsərli bir strategiya kimi fəaliyyət göstərməsinə yollar açdı. O ümumtürk birliyinin möhkəmlənib inkişaf etdirilməsində Türkiyənin rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmiş, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürkün tarixi fəaliyyətini dönə-dönə dəyərləndirmiş, onu "iyirminci əsrin bəşəriyyətə verdiyi böyük dühalardan" biri saymışdır: "Qardaş Azərbaycan xalqı Atatürkün şəxsiyyətinə, onun ideallarına, onun qoyduğu dəyərli irsə böyük hörmət və ehtiram hissi ilə yanaşır.

Atatürkün dahiliyi, müdrikliyi bizim üçün ilham mənbəyidir" deyən Heydər Əliyev Türk Xalqlarının Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayının iştirakçılara təbrikində söyləmişdir: "Özünün yeni yüksəliş dövrünü yaşayan çağdaş türk dünyası bəşər sivilizasiyasına yeni misilsiz nümunələr vermək iqtidarındadır. Bu gün öz suverenliyini əldə etmiş bir çox türk cümhuriyyətlərinin bu sıraya qoşulması türk dünyasının gələcəyinə işıqlı ümidlər oyadır. İqtisadi, siyasi və mədəni həyatın sıx telləri ilə birləşməyə başlamış türk xalqları yeni dünyanın mühüm amillərindən birinə çevrilməkdədir".

Heydər Əliyevin türkçülüyə dair siyasi baxışlarının parlaq və bariz nümunəsi olan bu fikirlərdə türk dünyasının müasir dünya inkişafında özünə yer alması, beynəlxalq arenada yüksəlməsi və bu mövqedən vahid universal strategiyasını irəli sürməsi, hər bir türk dövlətinin ümumtürk mənafeyi baxımından dünya birliyində uzlaşdırılmış siyasi xətlə çıxış etməsi konsepsiyası öz real ifadəsini tapmışdır. Bu konsepsiya çərçivəsində bütün siyasi səyləri bir araya gətirib hamını qane edən düzgün istiqamətləndirilmiş məqsədlər uğrunda birləşdirməklə, bütün türk dövlətləri öz müstəqilliklərini qorumaq və möhkəmləndirməyə xidmət edən öz milli siyasətləri ilə ümumbəşəri amallara tuşlanmış qlobal siyasətin harmoniyasını tapa bilər və beynəlxalq siyasətdə öz iradəsini ortaya qoyan nüfuzlu qlobal gücə çevrilə bilər.

Türk dünyası özünün sıx konsolidasiyası ilə böyük və qüdrətli bir sivilizasiya məkanı, mütərəqqi ruhlu bir siyasi sistem kimi planetin qlobal inkişafı perspektivində aparıcı, yönəldici qüvvəyə çevrilə bilər. Məhz bu təməl üzərində hal-hazırda Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin yeni, ən sıx müttəfiqlik mərhələsi yaşanılır. Burada onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, türk dünyasının bütövlüyü Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu münasibətlər kontekstində son iyirmi ildə müstəqilləşmiş digər türk dövlətləri ilə əlaqələrin də yeni modelləri və bu əlaqələrin intensivləşməsi də gündən-günə zəruriləşir. Xüsusilə son on ildə Azərbaycan və Türkiyə respublikalarının regional və qlobal siyasi arenada güclənməsini və onların arasındakı müttəfiqliyin ümumtürk və region dövlətləri üçün bir örnəyə çevrilməsini türk dünyasının bütünləşmə prosesinin stimullaşdırıcı amili hesab etmək olar.

Türk dünyasının birliyi ideyası, türk milli dövlətlərinin vahid siyasi və mədəni mövqedən çıxış etmək strategiyası bu gün Azərbaycanda, Türkiyədə və digər qardaş türk respublikalarında həm siyasi hakimiyyət, həm də

ictimai-humanitar səviyyələrdə aktuallaşmaqdadır. Təbii ki, böyük və müstəqil dövlətçilik təcrübəsi olan, ən çətin dövrlərdə belə birlik ideologiyasını qoruyub inkişaf etdirmiş, dünya türklüyünün anayurdları sayılan Azərbaycan və Türkiyə respublikalarında birlik ideyası və konsepsiyası daha möhkəm təməllərə və özünügerçəkləşdirmə gücünə malikdir. Bu siyasət Azərbaycanda və Türkiyədə müasir dünya reallıqlarına uyğun olaraq öz ölçüsündə, lakin ardıcıl və sistemli şəkildə aparılır. Hazırda bir çox iqtisadi, siyasi, mədəni layihələrin həyata keçirilməsi məhz bu iki dövlətin həmin strategiya əsasında ardıcıl səy və qətiyyət göstərməsi nəticəsində mümkün olur.

Azərbaycan qardaş ölkələrə sərmayə qoyan, Transxəzər layihələrini həyata keçirən və beləliklə də, türk dünyasının iqtisadi, siyasi və mədəni coğrafiyasını praktiki olaraq birləşdirən "həyat yoluna" çevrilməkdədir. Müasir türk dövlətləri məhz təbii ehtiyatlarla zəngin olan Xəzər hövzəsi üzərindən beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daha geniş meydanına çıxırlar. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz kəmərləri bölgənin yeni enerji xəritəsini yaradır. Neft məhsulları bu yollar və dəhlizlər vasitəsilə Xəzər dənizinin şərq sahillərindən - Qazaxıstan və Türkmənistandan qərb sahillərinə, Azərbaycan ərazisindən Türkiyəyə, oradan da Avropaya nəql edilir, dünya bazarlarına çıxarılır. Tikilməkdə olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu isə nəinki Türkiyəni Azərbaycanla, Türkiyəni və eləcə də Avropanı Orta Asiya ilə birləşdirəcək bir beynəlxalq marşrut olacaqdır.

Ümumiyyətlə, türk dünyasının bütövlüyü, onun özünü vahid geosiyasi məkanda və platformada dərk etməsi və buradakı proseslərə birgə təsir imkanlarına malik olması - Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin səviyyəsindən, bu səviyyənin daim yüksəldilməsindən və daha kəsərli hala gətirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Türkiyə və Azərbaycanın əsəsinə digər qardaş türk respublikalarından hay verildikcə, türk dövlətlərinin birliyi öz sarsılmaz mövqeyini dünya miqyasında daha əsaslı şəkildə nümayiş etdirə biləcəkdir.

Üçüncü minilliyin başlanğıcında yenidən beynəlxalq siyasətdə güc amilinin önə çıxması, eyni zamanda, planetar sabitliyin qorunub saxlanması zərurəti açıq-aydın göstərir ki, türk sivilizasiyasına mənsub olan dövlətlər yalnız vahid blokda olmaqla qloballaşma prosesində güc mərkəzi kimi özünü təsdiq edə bilər. Avrasiya materikinin 1/5-də - 10,5 milyon kvadrat kilometrlik böyük bir ərazidə yaşayan, bəşəriyyətin beş böyük tirəsindən biri sayılan 250 milyonluq türk ulusunun böyük türklük ideyası ətrafında vahid siyasi blokda birləşməklə qloballaşma prosesinin avanqardında özünə yer alan super güclərdən biri olmağa haqqı və qüdrəti çatır. Dünyanın bütün türk dövlətləri özlərinin tam müstəqilliyini saxlayaraq və beynəlxalq aləmlə hərtərəfli əlaqələrini, eləcə də digər dövlətlərdə kompakt yaşayan türksoylularla doğma münasibətlərini davam və inkişaf etdirərək, planetin geosiyasi maneələri məkanda vahid siyasi blokdan çıxış etmələri ilə nəinki haqq və qüdrətlərini göstərmiş olar, həm də tarixin məntiqinə uyğun hərəkət etmiş olurlar.

Bu baxımdan beş türk respublikasının - Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanın müstəqilləşməsindən sonra onların Türkiyə ilə çiyin-çiyinə verərək birgə addımlaması və yeni nəsil dünya dövlətləri sırasında özlərinə layiqli yer alması beynəlxalq münasibətlərin inkişafında qlobal əməkdaşlığın yeni imkan və perspektivlərini açan mütərəqqi bir hadisədir. Böyük türk dünyasını yenidən və daha möhkəm əsaslar üzərində birləşdirməyə yönələn fəaliyyətlərin meydanı keçən əsrin son onilliyindəki müstəqilləşmə hərəkatının davamı və suveren türk respublikalarının beynəlxalq birlikdə özünü təsdiq zərurəti kimi ildən-ildə genişlənir. Ona görə də ötən iyirmi il həm də beynəlxalq sistemin tədricən "ümumtürk komponenti" ilə möhkəmlənməsi tarixi hesab etmək olar.

Qlobal siyasi arenada güc mərkəzləri sayılan dövlətlər də artıq başa düşürlər ki, bu gün dünyada mövcud olan türk dövlətlərinin ümumi mənafe birliyini nəzərə almadan, nə onların özlərinin, nə bütövlükdə region dövlətlərinin, nə də beynəlxalq subyektlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərini istənilən səviyyəyə çatdırmaq mümkün olmaz. Artıq belə bir hal Qarabağ məsələsinə yanaşmada Azərbaycanın mənafeyinə uyğun şəkildə qardaş Türkiyənin beynəlxalq siyasət masasına qoyduğu prinsipial mövqe ilə öz təsdiqini tapmış oldu. Məhz belə bir prinsipial mövqeyi beynəlxalq siyasətin reallığına çevirmək üçün türk dövlətlərinin müttəfiqliyini möhkəmləndirən bütün təşəbbüslərin dəstəklənməsi olduqca vacibdir və bu onların yürütdükləri daxili və xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bu dövlətlərdən birinin - Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasına üzv qəbul edilməsi, 2012-ci ilin may ayından isə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına sədrlik etməsi ümumən türk dünyasının böyük nailiyyəti, onun problemlərinə (xüsusilə Qarabağ probleminin həllinə) beynəlxalq diqqətin yönəldilməsi baxımından optimal imkan kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dövlətlərdən hər birinin güclənməsi ümumən türk dünyasının qüdrətinin artması deməkdir.

Hazırda siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq üçün açılan geniş meydan ənənəvi türk təşəbbüskarlığını yeni mərhələyə yüksəldir, birgə fəaliyyətlərin daha əhatəli spektrini yaradır. 1993-cü ildən mütəmadi olaraq keçirilən Türk Xalqlarının Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayları türk dünyasının birliyi ideyasının daha səmərəli təbliğ olunmasına, türk xalqları arasında dostluq və qardaşlıq ənənələrinin

möhkəmlənməsinə əlavə stimül yaradır. Burada müzakirə edilən məsələlərlə bağlı qəbul olunmuş qərarlar türk xalqlarının problemlərinə baxışların bir-birindən fərqlənmədiyini nümayiş etdirir.

Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvə Toplantıları da birbaşa bu birliyin gücləndirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə xidmət edən uğurlu siyasi formatdır. İlk Zirvə Toplantısı 1992-ci ildə Ankarada, sonrakı toplantılar isə 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Bışkekdə, 1996-cı ildə Daşkənddə, 1998-ci ildə Astanada, 2000-ci ildə Bakıda, 2001-ci ildə İstanbulda, 2006-cı ildə Antalyada, 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilmişdir.

2010-cu ilin sentyabrında İstanbulda keçirilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları X Zirvə Toplantısının açılış mərasimində çıxış edən Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlığın güclənməsində Azərbaycanda keçirilən IX Zirvə Toplantısında qəbul edilən qərarların mühüm rol oynadığını bildirərək, həmin əməkdaşlığın forma, məzmun və miqyasına yeni yanaşmanı ortaya qoymuş və xüsusilə Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Naxçıvan Sazişini (2009-cu il, 3 oktyabr) yüksək qiymətləndirmişdir: "Biz artıq bir millət, altı dövlətlik. Bu, Şuranın yaradılması ilə "Əməldə birlik" şüarı reallaşacaq. Bütün türk dövlətləri bu quruma sahiblənməlidir. Burada məqsəd bürokratik bir qurum yaratmaq deyil. Məqsəd xalqların təşəbbüskar ruhunu və potensialını hərəkətə keçirməkdir".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev həmin Toplantıda tarixi-geosiyasi proseslərin türk dünyası coğrafiyasına zaman-zaman necə təsir etməsi məsələsinə toxunaraq, bu coğrafiyada yaşayan türkdilli xalqların müasir dünyanın reallıqlarına uyğun yüksək siyasi mədəniyyətlə öz sarsılmaz birliyini yaratmaq işində daha qətiyyətli olması haqqətini irəli sürmüşdür: "Türk dünyası böyük dünyadır. Vaxtilə türk dünyasının qədim və ayrılmaz diyarı olan Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanla verilməsi nəticəsində türk dünyası arasında olan coğrafi bağlantı pozulubdur. Biz xəritəyə baxsaq görürük ki, əgər o tarixi ədalətsizlik törədilməşəydi, bu gün vahid türk dünyası coğrafi baxımdan da bir məkan kimi yaşayacaqdı. Ancaq buna baxmayaraq, bizi birləşdirən təkə coğrafi koordinatlar deyildir. Bizi birləşdirən aramızdakı münasibətlərdir, qardaşlığımızdır, ortaq keçmişimizdir, bu günümüzdür. İyirmi ilə yaxındır ki, ölkələrimiz müstəqil dövlətlər kimi yaşayırlar. Bu müddət ərzində ölkələrimiz gücləndi, formalaşdı, dövlətçiliyimizin əsasları quruldu. Bu gün Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan kimi ölkələr öz növbəsində Türkiyəni gücləndirir, necə ki, böyük və güclü Türkiyə bizi gücləndirir. Bizim gücümüz bizim birliyimizdədir. Biz çalışmalıyıq ki, bütün sahələrdə bu birliyi daha da möhkəmləndirək".

Beləliklə, Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları X Zirvə Toplantısında "Naxçıvan Sazişinə" uyğun olaraq Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası təsis edilmişdir. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının I Zirvə Toplantısı 2011-ci ilin oktyabrında Qazaxıstanın Almatı şəhərində keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuranın fəaliyyətində diqqəti bundan sonra türk birliyinin daha çox real nəticələrlə və praktiki müstəvidə möhkəmləndirməsinə yönəltməyi vacib saymışdır: "Mən, ümumiyyətlə, hesab edirəm ki, biz növbəti mərhələdə, xüsusilə indi Əməkdaşlıq Şurası formalaşdıqdan sonra diqqətimizi daha çox real layihələrə yönəltməliyik. Çünki bu günədək kifayət qədər ciddi bəyanatlar artıq verilmişdir, sənədlər imzalanmışdır. Bu zirvə görüşünün nəticəsində də çox sanballı sənəd qəbul ediləcəkdir. Ona görə, əgər biz növbəti illərdə daha çox konkret layihələrə diqqət yetirsək, bu, təşkilatımızın inkişafı və ölkələr arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsi üçün də müsbət rol oynayacaqdır. Biz buna hazırıq və konkret layihələrin icrası ilə bağlı təkliflərimizi də verəcəyik... Biz elə etməliyik ki, türk dünyası daha da sıx birləşsin. Bunu etmək üçün bütün imkanlar vardır. İlk növbədə güclü siyasi iradə vardır. Bu zirvə görüşlərinin mütəmadi keçirilməsi, bu gün birinci Əməkdaşlıq Şurasının keçirilməsi, qəbul ediləcək qərarlar çox ciddi siyasi iradənin mövcudluğunu göstərir".

Qeyd edək ki, Zirvə Toplantısında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda Türkdilli Dövlətlərin Mədəniyyət Fondunun yaradılması haqqında təklifi də dəstəklənmişdir.

Xüsusi vurğulamağa dəyər ki, türk dünyasının humanitar əsaslarda birliyinin yaradılmasında TÜRKSÖY-un da əvəzsiz rolu olmuşdur. TÜRKSÖY yarandığı vaxtdan bu günədək türksoylu millət və dövlətlər arasında sıx dostluq əlaqələri quraraq, ortaq türk mədəniyyətini, dilini, tarixini, incəsənətini və yaşarı ənənələrini araşdıraraq ortaya çıxarmaq, davam və inkişaf etdirmək, türk dünyasının zəngin mənəvi və mədəni sərvətlərini müasir sivilizasiyanın üstün dəyərləri sırasına qoşmaq, bu yolda beynəlxalq sülhə və insan haqlarına xidmət etmək, türk dünyası xalqlarının ortaq keçmişini, tarixi irsini, dil və ədəbiyyatını, çağdaş sənət yeniliklərini ciddi elmi araşdırmalara cəlb etmək, beynəlxalq humanitar münasibətlər sistemində yeni tarazlığın qurulmasını nəzərə alaraq, bu prosesdə ümumtürk mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişaf tendensiyalarını rəşional əsaslarda proqramlaşdırmaq məqsədlərini yüksək səviyyədə həyata keçirməkdədir.

Eləcə də qeyri-türk dövlətlərin ərazisində kompakt halda öz tarixi torpaqlarında yaşayan türk xalqlarının (Rusiya, Ukrayna, Moldova, Makedoniya, Bolqarıstan, İraq, Gürcüstan) ana dilində ədəbiyyat və dərsləklərlə təmin

edilməsinə, onların milli-mənəvi dəyərlərinin, mədəni irsinin qorunub saxlanmasına yardım göstərilməsi dünyanın hər bir guşəsində yaşayan bütün türklərin mənəvi birliyini möhkəmləndirməkdir.

Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası (TÜRKPA) da Avropa Birliyinin universal parlament quruculuğu təcrübəsindən yaradıcı şəkildə bəhrələnməklə və əlbəttə, özünü formalaşdırmağın tarixi zərurəti ilə yaxın perspektivdə türk dünyasının birlik hərəkatında mühüm rol oynamaqdadır. TÜRKPA 21 noyabr 2008-ci ildə Türkiyə Respublikasının İstanbul şəhərinin "Dolmabahça Sarayı"nda Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası və Türkiyə Respublikasının parlament rəhbərlərinin imzalamış olduğu Sazişlə təsis olunmuşdur.

TÜRKPA-nın əsas məqsədləri - parlamentlərarası əməkdaşlığın keyfiyyətə yeni mərhələsi olan parlament diplomatiyası vasitəsilə dövlətlər arasında siyasi dialoqun daha da inkişaf etdirilməsini təmin etmək, tarix, mədəniyyət və dil ümumiliyinə əsaslanaraq milli qanunvericiliklərin yaxınlaşdırılması və parlamentlərarası əməkdaşlıq sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətin daha da sıxlaşdırılmasına nail olmaq, türkdilli ölkələr və digər regional siyasi subyektlər arasında qarşılıqlı faydalı və bərabərhüquqlu əməkdaşlığın tərəqqisinə kömək göstərmək, tərəfdaş ölkələrin qanunvericiliklərinin, o cümlədən mədəni irsin - tarix, incəsənət, ədəbiyyat və digər sahələrdə türkdilli ölkələr üçün ümumi əhəmiyyət kəsb edən dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsinə yönəlmiş qanunvericiliklərin uyğunlaşdırılması üzrə tövsiyələr vermək, tərəflər arasında siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni, humanitar, hüquqi və digər sahələrdə əlaqələri dərinləşdirməkdən ibarətdir.

Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasının 27-28 aprel 2011-ci ildə Qazaxıstanda keçirilən İkinci plenar sessiyasında qəbul edilmiş "Astana Bəyannaməsi"nə uyğun olaraq türk milli parlamentlərinin müvafiq məsələlər üzrə sinxronlaşma prinsipləri müəyyənləşdirilir. "Astana Bəyannaməsi"ndə göstərilir ki, qısa müddətli fəaliyyəti ərzində Parlament Assambleyası Parlamentlərarası İttifaqın, İslam Konfransı Təşkilatının Parlament İttifaqının müşahidə statusuna malik tam hüquqlu parlamentlərarası strukturuna çevrilmişdir. O, öz fəaliyyətində digər türkdilli dövlətlərin parlamentləri ilə məhsuldar və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq etmək niyyətini uğurla həyata keçirməkdədir. Parlament Assambleyası bəyan etmişdir ki, türkdilli dövlətlərin müstəqillik əldə etməsinin iyirminci ildönümü həmin xalqların yeni tarixində "dayaq rolunu oynayan mühüm hadisədir".

Bu istiqamətdəki təşkilatlanma prosesində Qazaxıstan Respublikasının 2010-cu ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatında Sədrliyi və türkdilli dövlətlərin ATƏT-in Parlament Assambleyasında fəal iştirakı dövlətlərimizin beynəlxalq aləmdəki nüfuzuna müsbət təsir göstərir və beynəlxalq ictimaiyyətin Avrasiya qitəsində mövcud olan problemlərin həllinə daha yaxından qoşulmasına ciddi zərurət və böyük etimad yaradır. Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası 2011-ci ilin aprelində Azərbaycanda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun keçirilməsinin əhəmiyyətini diqqətə çatdırmış və müxtəlif mədəniyyət, etnos, din, dil və irsə mənsub insanlar və toplular arasında qarşılıqlı anlaşma və hörmət əsasında açıq fikir mübadiləsini dəstəkləyərək, Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsinə örnək olduğunu yüksək qiymətləndirmişdir.

Beləliklə, türk dövlətlərinin birliyini get-gedə gücləndirmək üçün, bütün dünya xalqları ilə yanaşı vahid türk millətinin də yüksək rifah cəmiyyətində yaşaması üçün və türk amilinin dünya siyasətinə təsir gücünün artması və nəticədə dünya siyasətində söz sahibi olan vacib bir güc mərkəzinə çevrilməsi üçün bütün tarixi-sivilizasiya əsaslar və bu əsaslar üzərində böyük birliyi təmin etmək istiqamətində siyasi, iqtisadi, mədəni və s. istiqamətlərdə səy göstərən ciddi üstqurum institutları artıq fəaliyyətdədir.

Müasir dünyada baş verən proseslərin ümumi tendensiyası da göstərir ki, beynəlxalq sistemi təşkil edən dövlətlərin qlobal siyasi, iqtisadi, mədəni məkanda, geniş əməkdaşlıq şərtləri daxilində strukturlaşması onların "sivilizasiya doğmalığını", milli-tarixi inkişaf ənənələrini ciddi şəkildə özündə ehtiva edən pragmatik ideya layihələrinin gerçəkləşməsi ilə mümkündür. Ona görə də türk milli dövlətləri və xalqları da artıq əsas qoyulmuş vahid siyasət və mədəniyyət platforması ilə hərəkat edərək, bu strateji istiqamətdə öz maraq və mənafeələrini uzlaşdırmağı bacarmalı və özlərinin koordinasiya olunmuş strategiyasını müasir dünya inkişafının aparıcı tendensiyalarından birinə çevirməlidir.

Bu artıq danılmaz bir həqiqətdir ki, türk dünyasının bütövlüyü hər bir türk dövlətinin müstəqilliyinin qorunmasının və möhkəmləndirilməsinin, öz milli mədəniyyətini inkişaf etdirməsinin başlıca və yeganə şərtidir. Bu həqiqətin dərkini təcəssüm etdirən ən önəmli atribut isə yenicə qəbul olunmuş ümumtürk bayrağımızdır. Bu bayraq ümumtürk birliyinin xoş məramını dünyanın bütün guşələrində layiqincə təmsil etmək üçün hər zaman dalğalanacaq və bütün dünya türkləri üçün sonsuz qürur mənbəyinə çevriləcək.

Cavanşir Feyziyev,
Milli Məclisin deputatı, fəlsəfə doktoru